

URTX

E STELES FUNERÀRIES DISCOÏDALS I TAPES DE SEPULTURA AMB HERÀLDICA

Josep M. Miró Rosinach

ESTELES FUNERÀRIES DISCOÏDALS

I TAPES DE SEPULTURA

AMB HERÀLDICA

Josep M. Miró Rosinach
Historiador
i arqueòleg

L'estela discoïdal, humil monument funerari monolític, serva, a voltes, en la decoració, representacions heràldiques que, estudiades, ens poden donar notícia de personatges, o si més no, de nissages que senyorejaven en els àmbits en els quals s'establiren durant l'edat mitjana i en foren inhumats.

L'estela discoïdal ens assabenta, entre d'altres, com a les darreries de l'edat mitjana es manifesta un aspecte a tenir en compte: la progressiva secularització de les imatges inscrites en aquest monument. Lentament, veurem aparèixer signes i símbols aliens als originaris cristològics, com eren la creu grega, la creu llatina, l'arbre de la vida i la creu-arbre de la vida.

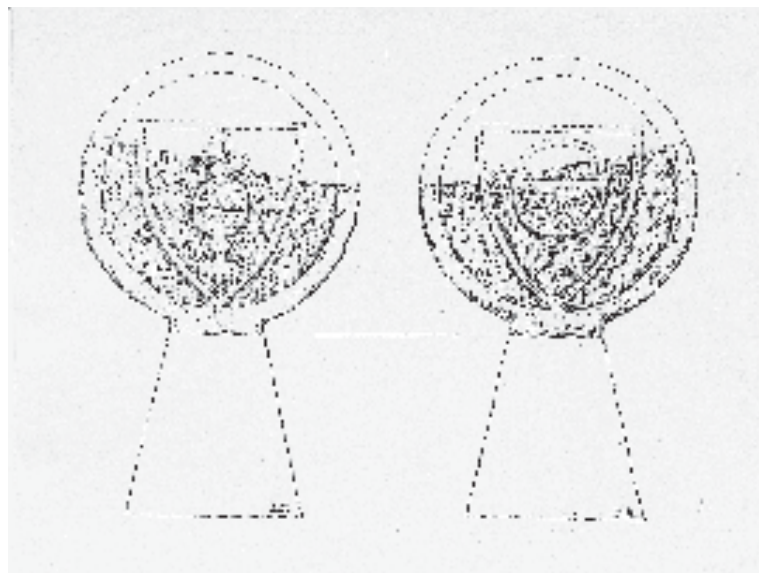
Ostentament, van ocupant l'espai discoïde, blasons nobiliaris, com també senyes d'oficis i de gremis, desplaçant els símbols cristians del lloc preeminent que ocupaven, ja des d'un bon principi, per ésser l'estela funerària discoïdal una manifestació d'afermament en la creença del missatge de Crist. La Creu grega, el signe

cristià més antic que veurem gravat en les discoïdals des de mitjan segle XII, com així mateix la Creu llatina, són desplaçades de l'espai central que té en l'estela, per ocupar el modest lloc del gruix superior o del costat del disc.

Per aquest acte, el signe de la fidelitat en Crist va a assentar-se en un espai de segon ordre, i en el lloc on des del primer moment el vell creient cisellava el signe de la redempció, la Creu, igualitària per a tothom, paulatinament apareixen multitud de símbols profans, exponents de la vanitat humana i aliens al significat originari per al qual fou bastida l'estela funerària discoïdal, fins a l'extrem que en alguna estela desapareix tot signe cristià -com la que il·lustrem a la Fig.1- en què aquest espai és ocupat pels blasons de les cases de Copons i Caldes, llinatges nobiliaris importants de la terra, mostra exponent de la forta secularització de les imatges d'aquest monument funerari, en uns moments determinats, en pro de signes d'ostentació i privilegi.

Una anàlisi comparativa de les discoïdals treballades en aquests moments ens mostra, entre d'altres, l'esforç de la gran burgesia per a apropar-se, cada cop més, a la noblesa de sang, allunyant-se ostensiblement de la petita burgesia. Aquest procés, que dura des del segle XI al XIII, cristal·litza en l'aparició dels ciutadans honrats, personatges enriquits i amb prestigi. Durant els segles XIV i XV eren ciutadans honrats tots aquells que tenien prestigi polític, econòmic o social, encara que institucionalment no es diferenciaven dels restants burgesos. Des del 1420, a la ciutat de València, obtingueren una categoria jurídica semblant a la dels cavallers i homes de paratge. Ferran el Catòlic donà un privilegi als ciutadans honrats de Barcelona, i els obligà a matricular-se (1510). A partir d'aquesta data es convertiran en una nova classe social similar, en certs aspectes, a la noblesa inferior.

Fig. 1: Discoïdal blasonada amb les senyes nobiliàries de Copons i Caldes.
Dib. J. M. Miró.

Sembla que amb anterioritat al 1200 no s'havia generalitzat la utilització de l'heràldica funerària. Les tombes de Berenguera de Cardona (1211), Sibil·la de Guimerà (1280) i Miquel·la Sala (1244), de la plaça del monestir de Santa Maria de Vallbona, ofereixen la particularitat, juntament amb d'altres de Santes Creus, de ser, molt probablement, les primeres que són decorades amb motius heràldics.

Els sarcòfags de pedra anteriors a aquestes dates solen ser generalment anicònics, a voltes decorats solsament amb la creu grega. És a partir del segle XIII quan veurem reflectits en aquests vasos funeraris els blasons de la noblesa de sang més encimbellada, i principals personatges del món feudal: els Montcada, Anglesola, Cardona, etc., que per mimetisme s'expandeix a la resta de la noblesa del país. Un tipus d'enterrament s'imposa: el sarcòfag monolític, a voltes sostingut per quatre o sis columnes, amb els respectius capitells i tapa a dues vessants, generalment tot ell decorat, ara sí, amb els blasons de les respectives famílies. Aquestes tombes familiars acostumen a acollir les despulles de diverses generacions de la mateixa nissaga. En els sepulcres més sumptuosos veurem esculpida per tapa l'efígie jacent del personatge inhumat.

Les grans construccions eclesiàstiques -catedrals i cenobis- són els edificis que acullen aquests sepulcres, però també els veurem situats als absis i a la "sagrera"¹ de les esglésies. Aquest espai cementirial acull la fossa o vas, a voltes familiar de ciutadans honrats, rics mercaders i persones benestants, encapçalada majorment per l'estela funerària discoïdal, que decorada amb signes profans, és emprada com a rèplica i alhora intent d'aproximació al món rutilant i pompós de l'alta aristocràcia feudal, reflectit en els sarcòfags de pedra treballada esmentats.²

La burgesia de l'època s'esforça en iniciar-se en l'escala nobiliària, bé comprant senyorijs, bé obtenint el títol de ciutadà honrat. L'heràldica d'aquests monuments la veurem reflectida, *grosso modo*, mitjançant quatre grans grups: a) nobiliaris, b) gremials, c) d'oficis, i d), símbols parlants, de característiques molt variades i extenses, algunes d'elles d'origen remot. Són els elements principals que tenim per fer una lectura, tant de l'organització social, com del contingut ideològic que es trasllueix dels monuments funeraris blasonats.

Durant el regnat de Pere III el Cerimoniós (1336-1387), en fortificar aquest el monestir de Poblet, es construí un mur que comportà la destrucció d'un cementiri de monjos i de laics,³ les esteles del qual s'aprofitaren per construir

els murs ordenats pel comte-rei Pere. D'aquesta manera arribaren fins al principi del segle XX, en què al iniciar-se la tasca de restauració del cenobi, i en refer-se alguns dels panys de les muralles, especialment el situat a l'absis de l'església, s'hi trobés un important conjunt de discoïdals de tipologia diversa i ampli significat. Cronològicament s'han datat, oscil·lant entre els segles XII i XIV, no podent-se considerar posteriors a la fi del segle XIV.⁴ Al Museu del cenobi veurem un rètol atribuït originàriament a l'iniciador de la restauració del monestir, Eduard Toda, que diu: "Esteles funeràries discoïdals procedents del primer cementiri situat a la banda de mitjorn de l'església, el qual fou destruït quan es bastiren les muralles actuals del monestir, a les darreries del segle XIV. Foren treballades entre 1170 i 1375".

Aquest ampli conjunt -unes vuitanta-vuit discoïdals- pel fet que les circumstàncies han precisat una durada cronològica, i éssent la decoració estilísticament desenvolupada, són una important font d'informació.⁵ Ja se n'ha fet un estudi tipològic de les creus.⁶ Personalment, pensem que aquestes esteles de Poblet poden, a voltes, servir de pedra de toc per a l'estudi de les discoïdals d'una vasta zona de la Catalunya interior, que ha tingut contactes històrics amb el cenobi.

TÀRREGA

Un tast del que hem dit el constatem mitjançant l'estudi d'una discoïdal, del grup esmentat, cisellada amb una inscripció funerària, juntament amb el blasó dels TÀRREGA (Fig. 2), que analitzem seguidament. Es tracta d'una estela discoïdal que li manca el peduncle per estar trencat, amb l'orla circular molt escantellada. A l'interior, un quadrilàter emmarcat per un bordó perfilat centra una inscripció epigràfica de quatre línies, de caligrafia i dibuix gòtic d'acceptable qualitat. Tot ell, encapçalat per una creu florençada buidada en els quatre braços. A la part baixa, és esculpit un petit escut d'armes de la nissaga TÀRREGA, centrat a l'interior d'un calze florat molt esquematitzat (Fig. 3). El fet d'estar fixada al sòl del Museu, a tocar la paret, ens ha impedit d'examinar l'altra cara.

Les dimensions d'aquesta estela són: amplada del disc, 0'45 m.; alçada actual, 0'44 m.; gruix, 0,15 m.; el quadre mesura 0'32 m. d'ample per 0'26 m. d'alt. El text diu: HIC: IACET: ELIC: SSENDIS: MATER // FRATRIS: B[ERNARDI]: FER // RARII: DE TARREGM. "Ací jau Elisenda, mare de fra Bernat Ferrer de Tàrrega".⁷

Fig. 2: Estela discoïdal gòtica,
amb epitafi funerari i esent
de la nissaga Tàrrega -
Museu de Poblet.
Fotografia J. M. Miró.

Fig. 3: Blasó dels Tàrrega
en l'estela funerària discoïdal del Museu de Poblet.
Fotografia J. M. Miró.

Tot i la vàlua d'aquest epitafi, per la notícia que ens dóna, ja que identifica el sebolit, tot precisant ser la mare d'un frare, entenem nosaltres que és més important la representació del petit escut de tres angles, recte a la part superior, i en punta ogival a la part inferior, forma que apareix durant el segle XII, i que és la configuració que veurem més reiterada durant la primera meitat del segle XIV.⁸ Alhora, l'escacat cisellat en l'escut d'aquesta estela que estu-

diem, té les característiques del blasó dels TÀRREGA, un camp ple d'escacs, distintiu també de l'escut de la vila de Tàrrega al segle XIV.⁹

El nom dels TÀRREGA apareix sovint en documents d'aquests segles. A tall d'exemple, mossèn Sanç Capdevila (*El Santuari de la Bovera*, pàgs. 11-12), cita Pere de TÀRREGA com a constructor, a les darreries del segle XII, de les dependències monàstiques d'aquest Santuari de la Bovera.

També el P. Agustí Altisent, de Poblet,¹⁰ publica uns documents referents a les vicissituds i querelles feudals per la possessió del poble de Senan, el terme del qual és envoltat pels de l'Espluga Calba, els Omells de Na Gaia, Montblanquet, l'Espluga de Francolí i Fullella. Són assabentats, de bon antuvi, que el 1159 és cedit a Ramon de TÀRREGA el "castrum" anomenat Mata de Senan, amb els seus termes en feu.¹¹ Apareix un altre TÀRREGA, Bernat, familiar de l'anterior, i no ens allargarem més, ja que com diu el mateix Altisent, els documents estudiats són un laberint de drets feudosenyorials¹² que a nosaltres, per a la nostra exposició, no ens afecten.

Resumim, assenyalant que Senan passa a Poblet, per compra, el 1264. Creiem que no és arriscada la hipòtesi de què l'estela que tractem, gravada amb l'heràldica dels TÀRREGA, podria pertanyer a la mare d'un frare pobletà, emparentada i descendent d'aquests feudals de la nissaga TÀRREGA assentats a Senan. No se'ns escapa que el primer cognom d'aquest frare és de de FERRARI (Ferrer), però això no desdii la valoració que és feta del segon cognom, TARREGM (Tàrrega), mitjançant la notòria presència del blasó dels TÀRREGA en la discoïdal.

Abona també aquest raonament el fet que Poblet tenia Senan ben aprop, a quinze quilòmetres de distància.

CASTRE I SACIRERA

A Ciutadilla, trobarem una discoïdal procedent de l'antic cementiri de la localitat, actualment emprada com a font pública (Fig. 4). És marcada amb els signes nobiliaris dels CASTRE i SACIRERA, en un escut quadrilong, anomenat també escut modern, emprat en molts països, generalitzant-se el seu ús a la Península Ibèrica des del segle XVII. El nostre és de la variant puntaguda, amb l'interior blasonat per l'estel de vuit puntes¹³ de la nissaga CASTRE, amb quatre cireres tijades dels SACIRERA. Les dimensions de l'estela són: alçada total, 0'59 m.; diàmetre del disc, 0'35 m.; gruix visible, 0'10

m.; l'escut mesura 0'27 m. d'alçària per 0'18 m. d'ample. Els dors no l'hem vist, per estar encastat a la paret.

El signe, l'estel de vuit puntes emprat pels CASTRE, te connotacions remotes, tal com ens demostren les troballes arqueològiques de la Mesopotàmia, datables del 3.300 al 2.800 a.C., aproximadament. En una de les llengües parlades en aquest lloc, el sumeri, d'escriptura cuneïforme, hi trobem en aquesta escriptura el signe DINGIR, terme que designa alhora el cel i la divinitat.¹⁴ Aquest signe gràfic era un gero gràfic que representava un estel com veiem, de les mateixes característiques gràfiques que l'emprat mil·lenis més tard en l'heràldica de casa nostra. És una mostra, com tantes, de la immanència gràfica de signes que es manifesten en l'espai i en el temps, mudant de significats, enriquint tanmateix el coneixement humà en el sentit més noble.

Els CASTRE senyorejaven llocs importants de la comarca. Els senyors de Guimerà en els segles XV i XVI foren majorment de la nissaga CASTRE. El cognom CASTRE és originari d'un fill bastard de Jaume I el Conqueridor, a qui el seu fill i hereu Pere II el Gran féu ofegar al riu Cinca quan intentava escapar-se del setge del castell de Pomar.¹⁵ La història ens precisa que fou mort ofegat, puix que el rei en Jaume féu jurar al seu hereu que en cap circumstància vessaria la sang del seu germanastre.

Segons Armand de Fluvià,¹⁶ l'escut nobiliari dels SACIRERA de Sant Guim és compost de tres cireres tijades. El nostre en porta quatre. També hem registrat una discoïdal de característiques semblants a la que estudiem, que solsament té cisellades dues cireres tijades. Pensem nosaltres que aquestes variants són un malentès en la realització per part del lapidari.

Durant la baixa edat mitjana, els SACIRERA foren una de les famílies que gaudiren del senyoriu del castell de Montcortés, a la Segarra. No lluny de Ciutadilla, lloc de la descoberta de l'estela que tractem, es troba el petit poblet de la Cirera.

En el regnat de Joan II d'Aragó, un Dalmau SACIRERA fou nomenat canonge de la Seu de Lleida.¹⁷ També el 1430, un Dalmau SACIRERA representà el comte-rei Alfons IV el Magnànim en afers reials de la política italiana.¹⁸

NAVÉS

A la sortida de la població de Belianes, per la vella drecera d'aquesta vila a Maldà es trobava, fins fa pocs anys, l'antic cementiri desafectat -actualment transformat en parc públic-.

Probablement fou utilitzat fins a les darreries del segle XIX, puix que una estela detectada, gravada, 1890, J.J.C., ho apunta. El 1896 fou inaugurada la nova necròpolis existent actualment.

Un fortuït incendi que cremà tota la brossa que cobria l'espai cementiri, ens permeté fer-ne del lloc una detinguda i fructuosa prospecció, estudiant "in situ" sepultures en el seu estat originari, no profanat,¹⁹ majorment encapçalades per l'estela funerària discoïdal, com també tapes de fossa amb inscripcions referents als inhumats, i original motiu heràldic.

Entre les esteles detectades, és important de destacar-ne una de molt degradada pels anys, decorada amb el blasó de la casa NAVÉS (Fig. 5), una nau, en aquest cas d'aguda esquematització,²⁰ que ocupa el disc buidat amb burí, limitat per una simple orla circular. L'anvers és ornamentat per una creu astada, de braços curvilinis, amb motiu central cruciforme en l'osange molt deteriorat. El peduncle de la peça és el característic de "cua d'oreneta". L'estela

Fig. 4: Discoïdal que es conserva sencera, marcada amb els signes nobiliaris dels Castre i Sacirera. Es troba a Ciutadilla i és emprada com a font pública. Fotografia J. M. Miró

Fig. 5: Estela amb la representació d'una nau, blasó de la família Navés, cartlans de Belianes. Dib. J. M. Mirò.

encapçalava la fossa on l'inhumat seria una persona del llinatge NAVÉS.

Les dimensions d'aquest petit monument funerari són les següents: alçada visible, 0'44 m.; diàmetre del disc, 0'37 m.; gruix, 0'15 m.; amplada de la nau, 0'295 m.

Entenem, però, que són les dues tapes monolítiques de sepultura, realitzades en pedra del país, detectades també "in situ", peces arqueològiques importants, que documenten cronològicament personatges principals de la població en un moment de la seva història.

És la primera, actualment desapareguda, una peça rectangular de 1'79 m. de llargada per 0'83 m. d'amplada. A l'interior, un compartiment

Fig. 6: Tapa funerària, actualment desapareguda, de la família navés. Fotografia J. M. Mirò.

quadrat i un cercle es reparteixen l'espai, ocupat respectivament per un text i un navili, tot gravat (Fig. 6). El redactat del lapidari és com segueix: SEPULTURA: DEN: JO // HAN DE: NAVES: YDS: SEUS FETA P: BERENGUER // NAVES: SON FILL: A: XX: // DEL: MES: DE MARS: DL // ANY: M: DXXXXIII:

"Sepultura d'en Joan de Navés i dels seus, feta per Berenguer Navés, son fill, a 20 del mes de març de l'any 1544". Les lletres d'escriptura plausibles amiden, per terme mig, set centímetres d'alçada.

Dins del cercle susdit, de 0'64 m. de diàmetre, és precisat amb dibuix de bell traç cal·ligràfic, seguint el ritme del disc, un navili, imatge fortament esquematitzada d'una nau de l'època. Tenim, sens dubte, el blasó de la família NAVÉS.

La segona fosa funerària, de característiques afins a l'anterior, és de mides sensiblement més reduïdes: 1'70 m. de llargada, per 0'61 m. d'amplada i 0'15 de gruix. Actualment la veiem alçada, col·locada com a element ornamental al parc públic esmentat (Fig. 7).

El compartiment interior, de 0'62 m. d'alçada per 0'52 m. d'amplada, emmarca un text funerari que diu: SEPULTURA DEL // HONRAT // ANTONINA // NAVES POLC // Y DELSEUS // ANY 1555: "Sepultura del honrat Antoni Navés Polc i dels seus. Any 1555".²¹

És interessant observar el contrast de la cal·ligrafia d'aquesta tapa, de traçat ampulós, opulent, de lletra barroca, amb mides extremes de cinc centímetres a disset centímetres d'alçada de traç d'aquestes lletres, amb les de l'anterior tapa funerària, de grafia més pausada i pulcra.

El cercle blasonat en el qual va inscrita la nau, de característiques iguals a la primera, és quelcom més reduït: 0'46 m. de diàmetre (Fig. 8). Aquesta pedra tombal puntualitza que és primordialment la fossa d'un ciutadà honrat, títol nobiliari adquirit per la burgesia, com dèiem ja al principi d'aquest treball, i el senyal heràldic és un símbol parlant, una nau.

La primera llosa, poc més antiga, no precisa la distinció honorífica. Potser ens trobem, en la segona, amb un dels antics castlans de la població? Així, els documents ens parlen de la família NAVÉS, de Cervera, detentant la castlania de Belianes als segles XVII i XVIII.²²

Els NAVÉS foren personatges de renom en la noblesa d'aquestes terres, protagonitzant i intervenint en fets històrics importants. A tall d'exemple esmentem, entre d'altres de la nissaga, a Samsó de NAVÉS, ciutadà de Lleida,

partidari del comte d'Urgell en l'enfrontament amb Ferran d'Antequera, elegit pels compromissaris de Casp l'abril del 1412 com a comte-rei de Catalunya-Aragó.²³ Un tal Miquel de NAVÉS, eclesiàstic, fou ambaixador d'Alfons IV de Catalunya-Aragó al concili de Constança (1416), per tractar de la solució del Cisma d'Occident. Bisbe de Vic (1423), prengué possessió de la diòcesi, però sembla que morí abans de residir-hi.²⁴ També trobem el 1488 un Pere NAVÉS de Bellví en un acte d'arbitratge.²⁵ L'heràldica dels NAVÉS és present en alguns llocs de la població de Belianes (Fig. 9).

Els signe heràldic dels COPONS consisteix en un Copó gringolat de tres caps de serp, tant dels COPONS de la Manresana com de Vilafranca.

Sens dubte, aquesta estela que estudiem pertany a un personatge vinculat al cenobi vallboní, i amb les dues titularitats nobiliàries marcades a la discoïdal.

A Vallbona, teniem, d'entre les llosses mortuòries de les abadesses, la de la més antiga abadessa vallbonina de les tres de la casa de

Fig. 7: Llosa, funerària,
de característiques
semblants a l'anterior,
també de la família Navés.
Fotografia J. M. Mirò.

Fig. 8: Una nau,
símbol parlant dels Navés.
Fotografia J. M. Mirò.

COPONS i CALDES

A Vallbona de les Monges, procedent, molt probablement, de l'antic fossar conventual, avui plaça pública, és recuperada una estela funerària discoïdal, podem veure els signes nobiliaris dels COPONS i CALDES, tal com dèiem al principi d'aquest text, al precisar-se les particularitats (Fig. 1).

Les dimensions d'aquesta peça arqueològica, un bocí d'estela on hi resta, per sort, la part més important de les figures, mancant-li bon troç de la part superior del disc, com així mateix tot el peduncle, són les següents: alçada actual, 0'27 m.; diàmetre del disc, 0'41 m.; gruix, 0'14 m.; amplada coll del peduncle, 0'19 m.; amplada del Copó, 0'09 m.; amplada del Calderó, 0'15 m. Els dos blasons, un a cada cara de l'estela, són centrats en sengles escuts gòtics de les mateixes característiques.

Fig. 9: Escut nobiliari
dels Navés,
el seu esquematisme
gràfic l'acosta al disseny
modern. Es troba gravat
en la dovella central del
que fou portal lateral de
l'antic casal-castell, avui
casa de la vila a Belianes.
Fotografia J. M. Mirò.

Copons: Elisenda de COPONX (9-IX-1340; 18-VIII-1348), representada en relleu, morta, i amb la cogulla per sudari. L'escut dels COPONS és a cadascun dels angles, i a la part central del peu hi ha, a més, la divisa dels CALDES, un Calderó nansat. Això vol dir que Elisenda pertany a un dels diversos entroncaments COPONS-CALDES.²⁶

També un personatge nobiliari important, amb aquesta heràldica, és Hug de COPONS I CALDES. Durant la guerra civil catalana (1462-1472) regeix el senyoriu de la Manresana, pren partit a favor del Príncep de Viana, i abans d'acabar-se la revolta, Joan II li confisca el béns.²⁷ Un altre senyor de la Manresana amb aquests blasons és Joan-Francesc de COPONS I CALDES.²⁸

La divisa COPONS i CALDES l'ostentaren nombrosos nobles de l'època; nosaltres, en la nostra recerca, ens hem circumscrit als que tingueren contacte, de prop o de lluny, amb el monestir de Vallbona.²⁹ La nostra discoïdal blasonada amb aquestes senyes encapçalaria la sepultura d'un personatge pertanyent a alguns dels entroncaments de la nissaga esmentada. També és una mostra, com ja dèiem al principi del nostre escrit, de la forta secularització de les imatges gravades en l'estela funerària discoïdal, en favor de senyes representatives de l'ostentació i el privilegi. És un aspecte a tenir en compte a l'hora d'estudiar en profunditat aquests monuments funeraris, el qual ens pot donar respostes insospitades, il·luminant creences i comportaments dels homes i dones de l'època en què foren alçats aquests monuments.

NOTES

¹. Una butlla pontifícia de 1059 fixa en trenta passes, a partir de l'església, la dimensió d'aquest espai sagrat.

². Fragment d'un article nostre publicat al diari "La Mañana", de Lleida, el 28-V-93, pàg. 56.

³. CABESTANY I FORT, Joan F.: *Esteles del Museu del Monestir de Poblet (s. XII-XIV)*, a "Acta Medievalia", 4 (Barcelona, 1983), pàgs. 265-270, 4 làms.

⁴. CABESTANY I FORT, Joan F.: *Esteles del Museu*, pàg. 270.

⁵. MIRÓ I ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals del Museu de Poblet* (en premsa).

⁶. MENCHON BES, Joan: *Tipologia de las cruces en las estelas funerarias discoïdals de la Conca de Barberà*, a "Actes des Journées de Carcassonne, 4-6 de septembre 1987", Carcassonne, 1990, pàgs. 155-176.

⁷. Agraïm al Dr. Manuel Riu i Riu la gentilesa d'haver-nos transcrit i llegit aquest text de la discoïdal.

⁸. MIRÓ I ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra, Tàrraga*, 1986, pàgs. 78-79 (figs.).

⁹. BERGA ROSSELL, Ramon: *El monestir de Santa Maria del Pedregal*, a "Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb", Tàrraga, 1989, pàg. 72, nota 53.

¹⁰. ALTISENT, Agustí: *Per a la història de Senan (1159-1264)*, a "Aplec de Treballs" del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, 3, Montblanc, 1981, pàgs. 155-195.

¹¹. ALTISENT, Agustí, *op. cit.*, pàg. 156.

¹². ALTISENT, Agustí, *op. cit.*, pàg. 187.

¹³. PUIG I TÀRRECH, Armand: *Les obres de restauració de la Bovera i les restes del monestir cistercenc primitiu*, a "Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb", pàg. 48. L'estel dels CASTRE apareix en aquesta construcció tres vegades.

¹⁴. ANDRÉ-LEICKAM, Beatrice: *La naissance de l'écriture (L'écriture cuneiforme)*, a "ARCHEOLOGICA", núm. 167, Dijon, 1982, pàg. 28; ELIADE, Mircea: *Tratado de Historia de las Religiones*, Mèxic,

1975, pàg. 81; ANDRÉ-SALVINI, Beatrice: *Gènesi d'una invenció*, a "El Correu de la Unesco", núm. 200, París-Barcelona, 1995, pàgs. 11-13.

¹⁵. BERNAT DEL GAIÀ: *Guimerà, monografia d'un poble*, Barcelona, 1968, pàg. 10.

¹⁶. FLUVIÀ, Armand de: *Diccionari Heràldic*, Lleida, 1987, pàgs. 20 i 47.

¹⁷. LLADONOSA, Josep: *Manuel de Montsuar, President de Catalunya (1410-1491)*, Barcelona, 1962, pàg. 14.

¹⁸. S.C. 4, vol. 1, Barcelona, 1968, pàg. 94.

¹⁹. MIRÓ ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals*, pàg. 22, fig. 8.

²⁰. MIRÓ ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals*, pàg. 83, fig. 112 i text.

²¹. Fem avinent que el cognom POLC, de lletra imprecisa, també l'hem trobat incís en una discoïdal situada entre els Omells de Na Gaia i Montblanquet: MIRÓ ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals*, pàg. 104, fig. 156.

²². FELIU I MONTFORT, Gaspar: *El règim senyorial a Belianes a l'edat moderna*, a "Recerques Terres de Ponent", V, Tàrraga, 1983, pàg. 44.

²³. LLADONOSA, Josep: *Manuel de Montsuar, president de Catalunya (1410-1491)*, Barcelona, 1962, pàg. 7.

²⁴. G.E.C., vol. 10, pàg. 369.

²⁵. LLADONOSA, Josep: *Manuel de Montsuar*, pàg. 57.

²⁶. PIQUER I JOVER, Josep Joan: *Abaciologi de Vallbona (1173-1977)*, Santes Creus, 1978.

²⁷. PIQUER I JOVER, Josep Joan: *El senyoriu de la Manresana*, Barcelona, 1968, pàg. 9.

²⁸. PIQUER I JOVER, Josep Joan: *El senyoriu*, pàg. 21.

²⁹. Per ampliar els coneixements vallbonins, les obres de Josep Joan Piquer i Jover sobre el cenobi són essencials, com així mateix la recent aportació de Gener Gonzalvo i Bou, dins *Catalunya Romànica*, vol. XXIV, Barcelona, 1997, pàgs. 569-577.